

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.64>

ЗАХОДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ КОМПЕНСАЦІЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗБРОЙНОЮ АГРЕСІЄЮ

Тугова Ю.В.,

аспірант,

викладач кафедри цивільного права та процесу

Навчально-наукового інституту № 5

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: 0009-0002-2318-3295

Тугова Ю.В. Заходи відповідальності у контексті компенсації шкоди, завданої збройною агресією.

Стаття присвячена аналізу заходів цивільно-правової відповідальності, зокрема у контексті компенсації шкоди, завданої збройною агресією. Досліджено категорію захисту, зокрема у матеріальному та процесуальному сенсах. Вказано, що захист цивільних прав у вітчизняній літературі часто розкривається через категорію «заходи». Проаналізовано три напрями співвідношення, які існують у правовій площині між заходами, спрямованими на захист суб'єктивних цивільних прав та цивільно-правовою відповідальністю. Зазначено, що заходи відповідальності та способи захисту не можна ототожнювати, оскільки способи захисту містять, окрім безпосередніх заходів, спрямованих на захист прав – активних дій, також і превентивні міри, що запобігають порушенню прав осіб. Доведено, що в контексті збройної агресії можна вести мову про заходи відповідальності, оскільки неможливо передбачити яким чином і коли права будуть порушені і застосувати хоча б якісь приблизні превентивні заходи.

Досліджено поняття заходів цивільно-правової відповідальності і визначено, що ними є цивільно-правові санкції, які встановлюють зміст охоронних правовідносин між правопорушником і постраждалою особою, та передбачають певний спосіб реалізації функцій цивільно-правової відповідальності шляхом покладення на правопорушника обов'язку компенсувати заподіяну ним шкоду. Встановлено, що для того, щоб говорити про притягнення особи, а зокрема – держави-агресора до відповідальності, необхідно довести наявність усіх умов цивільно-правової відповідальності. Вказано, що в цьому контексті проблемним залишається доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями агресора та завданою шкодою, тому з точки зору правильності фіксації фактів пошкоджень та збитків, а також підтвердження вини є подання цивільного позову в рамках кримінального провадження.

Зроблено висновок, що значення заходу відповідальності стягнення матеріальної та/або моральної шкоди з винної сторони після визнання її винною залишається невизначеним, оскільки незважаючи на судові перемоги, головною проблемою залишається реальне виконання рішень проти держави-агресора, яка відмовляється їх виконувати.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, заходи відповідальності, способи захисту, збройна агресія, воєнний стан, компенсація шкоди, відшкодування шкоди, фізична особа, юридична особа.

Tutova Yu.V. Liability measures in the context of compensation for damage caused by armed aggression.

The article is devoted to the analysis of civil liability measures, in particular in the context of compensation for damage caused by armed aggression. The category of protection, in particular in the substantive and procedural senses, is examined. It is noted that the protection of civil rights in domestic literature is often revealed through the category of 'measures'. Three areas of correlation that exist in the legal sphere between measures aimed at protecting subjective civil rights and civil liability are analysed. It is noted that measures of liability and means of protection cannot be equated, since means of protection include, in addition to direct measures aimed at protecting rights – active actions – also preventive measures that prevent the violation of individuals' rights. It has been proven that in the context of armed aggression, it is possible to talk about liability measures, since it is impossible to predict how and when rights will be violated and to apply at least some approximate preventive measures.

The concept of civil liability measures has been studied and it has been determined that these are civil sanctions that establish the content of protective legal relations between the offender and the

injured party and provide for a certain way of implementing civil liability functions by imposing on the offender the obligation to compensate for the damage caused by him. It has been established that in order to talk about bringing a person, and in particular an aggressor state, to justice, it is necessary to prove the existence of all conditions of civil liability. It is noted that in this context, proving the causal link between the actions of the aggressor and the damage caused remains problematic, therefore, from the point of view of the correctness of recording the facts of damage and losses, as well as confirming guilt, it is necessary to file a civil claim within the framework of criminal proceedings.

It is concluded that the significance of the measure of liability for compensation for material and/or moral damage from the guilty party after finding it guilty remains uncertain, since despite court victories, the main problem remains the actual enforcement of decisions against the aggressor state, which refuses to comply with them.

Key words: civil liability, liability measures, means of protection, armed aggression, martial law, compensation for damage, reimbursement for damage, natural person, legal entity.

Постановка проблеми. Збройна агресія Російської Федерації проти України призвела до безпрецедентних і масових порушень прав фізичних та юридичних осіб, завдаючи їм чималої шкоди. Сьогодні, в умовах повномасштабного вторгнення, чинні механізми відшкодування шкоди, які вважалися ефективними у мирний час, виявилися недосконалими та потребують суттєвої адаптації та переосмислення. Оскільки для того, щоб звернутися за захистом своїх прав, необхідно розуміти куди звертатися за захистом своїх прав, хто буде відповідачем і які засоби відповідальності підлягають застосуванню.

Зважаючи на те, визначити ефективні механізми її відшкодування в умовах, коли агресор відмовляється визнавати свою провину та нести відповідальність. Відтак, функцією цивільно-правової відповідальності є компенсаційна, а враховуючи те, що жодним чином, окрім збройним неможливо припинити дії агресора, то первинно особи потребують компенсації завданої їм шкоди. Тому особливої актуальності набуває питання компенсації шкоди і заходів, які можуть бути спрямовані для притягнення особи до відповідальності.

Метою цього дослідження є аналіз наявних заходів відповідальності, зокрема в контексті компенсації шкоди, завданої збройною агресією. Для досягнення цієї мети поставлено такі **завдання**: дослідити понятійно-категоріальний апарат, що стосується заходів відповідальності та способів захисту; проаналізувати вплив збройної агресії на можливість звернення до держави-агресора для компенсації шкоди фізичним та юридичним особам.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням загальних питань цивільно-правової відповідальності займалося чимало вітчизняних вчених, таких як І.В. Кочкодан, Я.М. Садикова. Водночас, О.О. Кот на доктринальному рівні проводив відповідне співвідношення категорій «захист» прав та безпосередньо питання цивільно-правової відповідальності. У свою чергу, А.С. Довгерт вивчав застосування заходів відповідальності у судових рішеннях. А С.О. Попова у своїй роботі досліджувала категорію «захист» у матеріальному та процесуальному сенсі.

Проте, у науковій літературі відсутні праці, які б стосувалися саме заходів відповідальності у контексті збройної агресії, незважаючи на те, що сьогодні це є актуальною темою в умовах повномасштабного вторгнення.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія Російської Федерації проти України докорінно змінила стандартні підходи до притягнення особи до цивільно-правової відповідальності і, у зв'язку з цим, можливості застосування традиційних засобів захисту прав осіб. Варто вказати, що незважаючи на надзвичайні обставини війни, фундаментальні принципи цивільної відповідальності залишаються чинними. Це свідчить про прагнення підтримувати правопорядок та підзвітність, навіть якщо застосування цих принципів стає значно складнішим через всеосяжний вплив військових дій. Виклик полягає не стільки у доведенні самих елементів правопорушення, скільки у їхньому приписуванні державі-агресору та подальшому виконанні судового рішення. Це вимагає значних юридичних зусиль та адаптації, оскільки доведення причинно-наслідкового зв'язку в умовах хаосу та руйнувань, спричинених війною, є значно складнішим завданням, ніж у звичайних умовах. Відповідно, визначення способів захисту та заходів відповідальності є складним процесом.

У вітчизняній літературі часто можна зустріти визначення захисту цивільних прав через категорію «заходи»[1, с. 89]. Це пов'язано з тим, що первинно захистом вважалися активні дії, спрямовані на припинення порушення та ліквідацію наслідків такого порушення чи відшкодування шкоди, якщо повернути до попереднього стану чи виправити ситуацію неможливо. З цього універсально випливає основна функція цивільно-правової відповідальності – компенсаційна. Проте, з часом у наукових працях підходи до категорії «захист» змінилися. Таким чином, категорію «захист» можна розглянути дослідивши її у матеріальному та процесуальному сенсі. Якщо розкрити матеріальний

сенс, то це означає, що здійснюючи захист суб'єктивного права ми або намагаємося запобігти посяганням на права, тобто застосувати превентивні заходи, або повернути становище після порушення до попереднього стану, відновити первинну форму. Звертаючись до процесуального сенсу захисту суб'єктивного права, то тут йде мова про звернення до органів, які сприяють захисту: органи правосуддя, органи публічної влади або уповноважені особи, які здійснюючи свою професійну діяльність застосовують міри або способи захисту, для усунення перешкод у здійсненні особою своїх суб'єктивних прав чи запобіганню порушення[2, с. 158].

Варто вказати, що у вітчизняній літературі можна зустріти ототожнення заходів відповідальності із способами захисту. Проте, це не зовсім так. Між заходами, спрямованими на захист суб'єктивних цивільних прав, та цивільно-правовою відповідальністю існує певне співвідношення за трьома напрямками. По-перше, і міри відповідальності, і способи захисту слід розглядати як певні правові засоби, юридичні інструменти впливу на відповідні суспільні відносини. По-друге, і міри відповідальності, і способи захисту спрямовані на локалізацію наслідків порушення прав. Однак, якщо загальною рисою обох цих правових засобів є чітко виражена правозахисна мета, способи захисту за своїм обсягом є ширшим поняттям, оскільки вони передбачають не тільки відновлення порушеного права або компенсацію втрат від цього, а й попередження, прискання та усунення порушення цивільного права[1, с. 91]. Тобто, коли ми говоримо про заходи відповідальності, то йде мова вже про наявність порушеного права, яке потребує захисту і прийняття відповідних мір відповідальності – заходів відповідальності. Водночас, способи захисту є різними, у тому числі, й самостійними, без залучення контролюючих органів – самозахист, а також превентивними – спрямованими на запобігання порушення їх прав.

Тому, варто сміливо погодитися з тим, що в контексті збройної агресії можна вести мову про заходи відповідальності, оскільки неможливо передбачити яким чином і коли права будуть порушені і застосувати хоча б якісь приблизні превентивні заходи. Заходами відповідальності в літературі та у судових рішеннях інколи називають «міри відповідальності» або « форми відповідальності » [3, с. 51].

Таким чином, заходами цивільно-правової відповідальності можна визначити види цивільно-правових санкцій, що визначають зміст охоронних правовідносин між правопорушником і особою, права якої порушено, та передбачають певний спосіб реалізації функцій цивільно-правової відповідальності шляхом покладення на правопорушника обов'язку відшкодувати заподіяну ним шкоду, а в окремих випадках зазнати інших обмежень майнового чи особистого характеру [4, с. 275]. Отже, можна зробити проміжний висновок, що безпосередньо заходи відповідальності є різновидами способів захисту, але не є ними.

Сьогодні в Україні єдиним нормативно-правовим актом, що регламентує правовідносини та питання компенсації шкоди, завданої збройною агресією є Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 № 2923-IX [5]. Водночас, цей Закон стосується першочергово зруйнованого або пошкодженого житла з Фонду відновлення майна та зруйнованої інфраструктури (Фонду ліквідації наслідків збройної агресії), що наповнюється за рахунок коштів держбюджету, міжнародних фінансових організацій, репарацій або інших стягнень з Російської Федерації. Тобто, йдеться не про заходи відповідальності, а про механізм компенсації, який реалізується шляхом звернення постраждалої особи за отриманням компенсації, але не притягнення винного до відповідальності.

Для того, щоб говорити про відповідальність, необхідно довести наявність усіх умов цивільно-правової відповідальності, серед яких – правопорушення – шкода, причинний зв'язок та вина. Умови застосування окремих заходів відповідальності, будучи зовнішніми проявами протиправної поведінки, можуть бути включені до об'єктивної сторони складу правопорушення і підлягають доказуванню. Умовами застосування такого заходу відповідальності як відшкодування шкоди є конкретизація шкоди та причинний зв'язок між протиправним діянням та шкодою. Умовами застосування такого заходу відповідальності як відшкодування моральної шкоди є конкретизація моральної шкоди та причинний зв'язок між протиправним діянням та моральною шкодою [6, с. 776].

Вищевказаний механізм звернення, так би мовити, обходить такий шлях через те, що держава-агресор не визнає своєї провини. Відтак, багато осіб звертаються до суду з позовами до РФ. Проте, одним із головних викликів у цьому ланцюгу є проблема судового імунітету держави-агресора. Для цього українські суди, зокрема Верховний Суд, ухвалили рішення про ігнорування судового імунітету Російської Федерації у справах про відшкодування шкоди, завданої агресією, відкривши шлях для позовів як фізичних, а згодом і юридичних осіб за аналогією. У постанові Касаційного ци-

вільного суду у складі Верховного Суду від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 суд дійшов висновку, що судовий імунітет Російської Федерації не може бути застосований, оскільки збройна агресія є грубим порушенням державного суверенітету України, а не здійсненням суверенних прав, що охороняються імунітетом. Суд також послався на принцип «деліктного винятку», згідно з яким держава не має права посилається на імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди на території іншої держави [7]. Такий прецедент відкрив вікно можливостей для постраждалих осіб довести вину РФ через судовий процес, де в повноваження судів входить дослідження та оцінка доказів, що є невід'ємною частиною справедливого судового рішення.

Водночас, проблемним залишається доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями агресора та завданою шкодою. Це вимагає ретельного збору та фіксації доказів. Доведення упущеної вигоди є особливо складним, оскільки потребує громіздкої документальної підтримки. Важливим прецедентом у цій сфері є рішення Господарського суду Чернігівської області у справі № 927/982/23, де суд успішно задовольнив вимогу про стягнення упущеної вигоди з Російської Федерації [8].

У зв'язку з цим, з точки зору правильності фіксації фактів пошкоджень та збитків, а також підтвердження вини є подання цивільного позову в рамках кримінального провадження. Це пояснюється тим, що під час кримінального провадження збирається надійна доказова база, яка використовуватиметься для доказування не тільки події злочину, а й шкоди, завданої цими діями. Реєстрація факту вчинення воєнного злочину та подальше здійснення досудового розслідування дає підстави особі, яка зазнала шкоди, вимагати її відшкодування. Рекомендація подавати цивільні позови у кримінальних провадженнях є прагматичною правовою стратегією, що дозволяє використовувати надійний збір доказів кримінальних розслідувань для цивільних позовів. Це є важливою адаптацією, враховуючи труднощі незалежного цивільного доказування у воєнний час. Однак, цей підхід опосередковано визнає слабкість прямого цивільного виконання проти агресора, переносячи негайну мету на доведення вимоги, а не на фактичне відшкодування коштів.

Проте, навіть за наявності судового рішення, механізм стягнення матеріальної та/або моральної шкоди з винної сторони після визнання її винною залишається невизначеним, оскільки незважаючи на судові перемоги, головною проблемою залишається реальне виконання рішень проти держави-агресора, яка відмовляється їх виконувати.

На міжнародному рівні можливими і дійсно ефективними заходами відповідальності є репарації та контрибуції. Репарації є формою матеріальної відповідальності держави-агресора, що полягає у відшкодуванні матеріальної шкоди постраждалій державі грошима, натурою або послугами. репарації це найбільш дієвіший захід відповідальності. Репарації мають на меті надати комплексну та всебічну компенсацію постраждалій стороні. Вони виходять за рамки фінансової компенсації і спрямовані на відшкодування всіх видів збитків, таких як фізична, економічна, соціальна та психологічна шкода. Крім того, вони спрямовані на досягнення справедливості і сприяють примиренню між сторонами конфлікту. Шляхом визнання завданої шкоди і прийняття відповідальності за репарації агресорська нація може сприяти процесу загоєння і сприятиме довгостроковому забезпеченню миру і стабільності [9, с. 105]. Контрибуції ж передбачають вилучення майна або примусові платежі на користь держави-переможця. Ці механізми застосовувалися після завершення військових дій, як це було після Першої та Другої світових воєн. Однак, їх застосування можливе лише за умови визнання таких зобов'язань країною-агресором, що практично неможливо під час триваючого конфлікту, оскільки Російська Федерація не визнає своєї вини [10].

Висновки. Отже, на підставі вищезазначеного, можна стверджувати, що коли йде мова про заходи відповідальності, то це стосується права, яке потребує захисту, оскільки було порушено і шкода була завдана. Таким чином, вимагається притягнення винної особи до цивільно-правової відповідальності і прийняття відповідних мір – заходів відповідальності. Водночас, на підставі проведеного дослідження категорій «захисту» та визначення певних співвідношень, можна справедливо зазначати, що не варто ототожнювати способи захисту та заходи відповідальності. Способи захисту є різними, у тому числі, й самостійними (самозахист), а також можуть бути направлені на запобігання порушення прав осіб, коли заходи відповідальності є активними діями, спрямовані на застосування до винної особи цивільно-правових санкцій – примусу до компенсації шкоди. У такому випадку необхідно доведення існування всіх умов цивільно-правової відповідальності: від наявності шкоди до причинного зв'язку між порушенням і наслідками через вину особи.

Тому, варто сміливо погодитися з тим, що в контексті збройної агресії можна вести мову про заходи відповідальності, оскільки неможливо передбачити, яким чином і коли права будуть порушені, й застосувати хоча б якісь приблизні превентивні заходи.

Проте, існуючий національний механізм компенсації шкоди, завданої збройною агресією, хоча і є життєво важливим першим кроком, проте він не є заходом відповідальності, оскільки не передбачає притягнення винної особи – держави-агресора – до цивільно-правової відповідальності. Тому

сьогодні єдиним заходом відповідальності є рішення українського суду, який поки не є ефективним, але є доцільним з точки зору фіксації розміру шкоди та доведення її завдання. У той час, як у міжнародному правовому полі можна очікувати репарації як заходу відповідальності, оскільки вони застосовуються лише до винної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кот О.О. Співвідношення захисту прав та цивільно-правової відповідальності. *Модернізація цивільно-правової відповідальності*. Матвеевські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. / Р.А. Майданик, Цюра та ін.; відп. ред. Р.А. Майданик. К., 2019. С. 89–93.
2. Попова С.О. Особисті немайнові права юридичної особи: реалії сьогодення: монографія. Харків: Право, 2023. 358 с.
3. Довгерт А.С. Цивільно-правова відповідальність у ЦК України: шляхи оновлення. *Модернізація цивільно-правової відповідальності*. Матвеевські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. / Р.А. Майданик, Цюра та ін.; відп. ред. Р.А. Майданик. К., 2019. С. 51–55.
4. Кочкодан І.В. Система заходів цивільно-правової відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Том 26 (65). 2013. № 2-1. Ч. 1. С. 274–281. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2013/2-1-1_2013/37.pdf.
5. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації: Закон України № 2923-IX від 23.02.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20>.
6. Садикова Я.М. Підстава та умови застосування заходів цивільно-правової відповідальності за порушення авторських та суміжних прав. *Форум права*. 2012. № 4. С. 773–778. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6cfb3e4-7b0e-4699-81a0-3c69bacb7e21/content>.
7. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 308/9708/19 від 14.04. 2022 року. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=104086064 &red=100003e eb1679d17f8700ac5d2b26fdc36cbbf&d=5>.
8. Рішення Господарського суду Чернігівської області у справі № 927/982/23 від 08.11.2023 року. URL: <https://opendatabot.ua/court/114954768-f39351f0e8cc67bee5ba55bb8ff687b9>.
9. Василенко Л.П., Бучинська А.Й. Особливості відшкодування шкоди, завданої військовою агресією РФ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 104–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/22>.
10. Дубчак Л. Репарація та контрибуція: способи відшкодування шкоди, завданої війною. ЛІГА. net, інтернет ресурс. URL: <https://blog.liga.net/user/ldubchak/article/43840>.